

Вирішальні кроки киеворуських еліт по перетворенню Київської Русі на новий європейський центр впливу та формуванню державної ідеології

Дослідження розглядає вирішальні кроки киеворуських політичної, військової та релігійної еліт по поетапному перетворенню Київської держави на новий європейський центр впливу та формування власної ідеології. Проводиться історико-політичний аналіз цього процесу.

Ключові слова: еліти, християнство, ідеологія, Київ

Період раннього феодалізму в Європі та утвердження Київської Русі як «рівної серед рівних» в сім'ї європейських народів є однією з найбільш цікавих, і, водночас, загадкових сторінок як у вітчизняній, так і у світовій історії. Ця епоха, безсумнівно, стала одним з ключових, поворотних моментів цивілізаційного розвитку людства і саме тому має широку наукову бібліографію. Згадаємо лише деякі фундаментальні праці з даної проблематики визнаних авторитетів історичної науки: «Первые века русской истории» Б.Рибакова [1], «Утвердження християнства на Русі» М.Брайчевського[2], «Походження Русі» О.Пріцака[3], «Історія України-Руси» М.Грушевського[4], «Византийское содружество наций; Шесть византийских портретов» Д.Оболенського[5], «Древняя Русь и Великая Степь» Л.Гумільова[6], «История российская» В.Татищева[7]; релігійний аспект проблеми глибоко проаналізований у десяти томній праці авторського колективу НАН України та Інституту філософії ім. Г.Сковороди (під керівництвом професора А.Колодного) «Історія релігій в Україні» [8], роботах російських вчених Б.Трекова, А. Дворкіна[9], В.Іванова, Н.Нікольського[10], Д.Лихачова, С.Смірнова, А.Юдіна[11]; ранньофеодальний період розвитку Русі та інших східнослов'янських держав досліджували вітчизняні вчені М.Грушевський, М.Брайчевський, В.Пархоменко, П.Толочко, А.Толочко, отець І.Хома та багато інших. В цьому ряду праці західних вчених слов'янського походження – гарвардського професора О.Пріцака та оксфордського професора Д.Оболенського ми б поставили окремо як дещо полемічні та такі, які швидше оцінювали загальну картину співіснування двох головних центрів сили – Візантії та Західної Римської імперії зі слов'янською частиною Європи. Обрядово-культурову сторону процесу християнізації докладно описали вітчизняні науковці С. Головащенко, В.Даркевич, С.Зінченко, Г.Кулагіна, І.Мозговий, В.Пашенко, Н. Стілокос та ін.

Але не так багато в науковій літературі історико-політичного аналізу цілеспрямованих кроків українських еліт по утвердженню Київської держави як «рівної серед рівних» в європейській сім'ї народів та наданню головному

місту своєї держави особливого, сакрального змісту, поетапному перетворенню Києва на духовну столицю всього східнослов'янського світу. Деякі спроби такого аналізу ми зустрічали лише в працях А.Юдіна, М.Брайчевського, Д.Оболєнського, але їх дослідження стосувалися дещо іншого аспекту проблеми – цивілізаційного та релігійного, і обрана нами тема окреслена лише пунктирно.

Звичайно, представники київських еліт в жодному разі не забували про економічне, політичне та торговельне зростання своєї країни та її столиці, але молодій руській державі на момент творення бракувало яскравої власної ідеї та духовного символу, що поєднував би східне слов'янство. На такий символ цілеспрямовано перетворили ціле місто – приклад не унікальний в історії, але по-своєму своєрідний і зразковий за ефективністю.

Метою даного дослідження є спроба аргументовано показати, які кроки з боку киеворуської еліти було зроблено для вирішення головного політичного завдання – перетворення Київської держави на впливовий європейський центр сили з багатьма ознаками своєрідної, «слов'янської», імперії.

Ми виокремили лише три кроки, які, на наш погляд, стали етапними, свідомо оминаючи докладний аналіз глибинних наслідків інших необхідних на цьому шляху перетворень: судову, адміністративну, військову, податкову, правову реформи, які з більшим чи меншим успіхом були проведені київськими князями, окресливши лише їх політичну складову.

Крок перший. Християнізація Русі.

Хрещення слов'янського світу – це, з нашої точки зору, поєднання складного і тривалого *процесу* проникнення нової віри як системи поглядів, що базувалися на майже цілком революційній для язичників концепції єдинобожжя та *моменту*, коли політична еліта у особах правителя та його найближчого військово-адміністративного оточення усвідомила всі вигоди та переваги прийняття саме християнства як офіційної віри та державної ідеології. Зasadничі політичні постулати нової віри про те, що цар – намісник Бога на землі (є богообраною особою), і вся влада на землі – від Бога, – здаються настільки зручними для централізації влади, процесу «збирання земель» та укріплення авторитету князя, що широко відомий епізод «Вибору віри» з «Повісті времінних літ» [12с.204,205], на наш погляд, цілком може бути літературно-пропагандистським прийомом талановитого літописця, який, не будемо забувати, крім князя, належав і Церкві Христовій. Крім того, інші варіанти віровчень практично не мали ні підготовленого ґрунту на слов'янській землі, ні перспектив для розвитку, та і справи київські князі вели переважно з майже цілком християнізованою Європою.

Процес проникнення християнської ідеї у киеворуську державу умовно можна поділити на три етапи:

- Поступове знайомство з християнською цивілізацією через торговельні, військові, дипломатичні, культурні контакти;

- Прихід до влади надзвичайно харизматичного, жорсткого та по-державницьки мислячого володаря, який вольовим рішенням обирає християнство як «єдину істинну віру» та залізною рукою впроваджує її офіційне прийняття. На Русі таким виявився князь Володимир.

- Тривалий етап «двовір'я» після офіційного проголошення християнства державною релігією.

Розкриваючи зміст цих етапів, зазначимо, що християнська ідея була знайома русичам задовго до 988 року: більшість готів були християнами, а готська держава існувала посеред східнослов'янських племен близько двох століть

і впала лише під ударами гунів і аланів; судячи з характеру поховань, до 30 відсотків представників Черняхівської культури (яка мала тісні зв'язки з грецьким Причорномор'ям), була охрещена [13;14,с.309-310]. Пізніше слов'янські племінні союзи жили поряд, воювали і торгували з християнізованою Європою та християнською Візантією. Залишаючись переважно язичницькою, східнослов'янський регіон зазнавав значного впливу, але не тиску, з боку християнського світу, водночас контактуючи з ісламізованим тюркським Сходом, іудейською Хазарією, а Північна Русь – з варягами. Частина найманого війська перших київських князів була традиційно християнською.

Першу досить масштабну спробу хрещення Русі зробив київський каган (варязьке визначення глави державного утворення «князь» ще не поширилося у русичів). Аскольд під час другого походу на Константинополь, що переконливо довів у своїй монографії український вчений М.Брайчевський [2], спираючись, в тому числі, і на ранні дослідження Б.Рибаківа[1].

Своїми великими походами на Візантію, Аскольд добився вирішення кількох завдань: по-перше, заявив на всю Ойкумену про існування нової могутньої сили – Київської держави як флагмана всієї Русі, по-друге, як відомо, підписав вигідний торговельний договір з греками, і, по-третє, цей договір підписував уже як християнський господар, як зафіксував візантійський історик Константин Порфірородний [15], що дає підстави для висновку про хрещення самого Аскольда і принаймні частини війська саме під час походу 860 року. Факт хрещення Русі як великий успіх і завершений акт сприйняла і Візантія, і вся Європа, саме тому пізніше Володимирове хрещення залишилось не поміченим жодною західною хронікою [2]. Константинопольський патріарх Фотій, обраний 859 р., який сам приймав активну участь у цьому процесі, у своїй енцикліці, звертаючись до східних церков, підпорядкованих Константинопольській патріархії, писав: «Не тільки Болгари навернулися до християнства, але і той народ, про який багато та часто мовиться та котрий переважає інших грубістю та звірством, тобто так звані Руси. Підкоривши сусідні народи і через це надмірну гордість маючи, вони підняли руку на Ромейську імперію. Але тепер і вони перемінили еллінську та безбожну віру, в якій попервах утримувались, на чисте християнське вчення, увійшовши в число відданих нам та друзів, хоча незадовго до того грабували нас та виявляли нестримну зухвалість. І в них розгорілася така жадоба та ревність, що вони прийняли пастиря та з великою старанністю виконують християнські обряди»[16].

Але подальшого поширення Аскольдова спроба християнізації Русі не мала через низку внутрішньополітичних чинників. Впоряджена Фотієм невелика єпархія існувала до Володимирових часів, залишаючись порівняно слабкою через відсутність у суспільстві підготовленого ґрунту, достатньої кількості провідників нової віри – духовенства та і розгалуженого інституту Церкви загалом. Відомо лише, що в Києві діяла «соборна», а, значить, не єдина церква св.Іллі, де присягалася християнська частина воїнів князя Ігоря під час підписання договору 945 року з ромеями [11;10,с.4], були, вочевидь, прихожани і у церкви на Аскольдовій могилі. Пізніше Ольга, яка самостійно і свідомо прийшла до християнства, відчуваючи необхідність церковної підтримки у справі укріплення центральної влади та проведення низки реформ, намагалася отримати Хрест і від Константинополя (шлях княгині до віри і сам процес хрещення докладно описує літопис [12]), і від Заходу. Вже після поїздки до Царгороду, вважаючи активність і допомогу Візантії недостатньою,

вона відправила посольство до германського імператора Оттона I, з яким просила «поставити ... народу єпископа та священників» [17].

Західна Римська імперія пішла назустріч – єпископом «народу русів» було призначено Лібуція з монастиря св. Альбана у Майнці. Провізантійське лобі в Києві серед частини еліти і нечисленне православне духовенство, звичайно, активізувалися, і Лібуцій раптово (?) помер. Його наступником став Адальберт з монастиря св. Максиміліана у Трирі. Але і його місія успіху на Русі не мала через негативну реакцію у суспільстві та пряме втручання Константинополя, і у 962 р. Адальберт та його помічники повернулися на батьківщину [17].

Як бачимо, політична і військова еліта другої половини X ст. (якщо брати в цілому) поступово дозріла до впровадження християнства «зверху» і розуміла необхідність такого кроку. Заради справедливості зазначимо, що в цей період не всі визначні представники правлячої династії підтримували цю ідею: за князювання Святослава, батька Володимира, відбувся деякий ренесанс язичництва, і християнство зазнало справжніх реакційних утисків, особливо під час т.зв. «другого антихристиянського терору (969-972 рр.)», коли були зруйновані побудована матір'ю князя церква св. Софії та Миколаївська церква на могилі князя-християнина Аскольда [11].

Але, нарешті, настав історичний *момент*, коли до влади в Києві прийшов прагматичний, жорсткий лідер, якому не бракувало харизми і політичної волі втілити такий крок у життя. З набуттям державної підтримки, а саме з доленосної для Русі події хрещення навесні 988р. Володимиром своєї держави відбувається масове проникнення на нашу землю людей Церкви різного гатунку – від старців-книжників до вищих церковних ієрархів.

Поряд з політичною та військово-феодалною швидкими темпами формується новий тип еліти – релігійної. Яка, до її честі, майже відразу включилася в процес державного будівництва та забезпечення ідеологічної підтримки цього процесу.

Народ, за усталеною звичкою еліт, ніхто не питав, тому він в масовому порядку перейти до нової віри був не готовий – такий перехід тягнув за собою перегляд всієї релігійно-світоглядної концепції, не тільки кардинальні зовнішні, обрядові зміни, але і внутрішні, глибоко інтимні для кожного сфери світобачення і світосприйняття. Люди були розгублені, адже перед тим сам князь доклав стількох зусиль для відродження підупалоного авторитету древніх богів, відродивши задля укріплення своїх позицій на київському столі та політичної ліквідації кількох опозиційних родів навіть давно забуті людські жертвоприношення відреставрованим і позолоченим княжими коштами київським ідолам. З політичної точки зору його дії в «язичницький» період біографії цілком зрозумілі – важко здобута влада вимагала легітимізації будь – яким чином, і винахідливий та жорсткий розум князя підказував йому все нові варіанти.

Охрестивши Київ, Володимир так до кінця свого життя не зміг позбутися внутрішньої опозиції і остаточно утвердити нову віру на підвладних землях. Не охрещеними залишалися, за різними оцінками, від третини до половини удільних князівств на периферії, а Новгород, приміром, прийшлося хрестити двічі, вдруге – за допомогою військової сили після збройного антихристиянського повстання [18]. Але процес було запущено, і зроблені необхідні кроки для того, щоби він прийняв незворотній характер.

Князь Володимир чітко вловив слушний зовнішньополітичний момент, коли Візантія досягла піку чергової кризи і просила допомоги руського князя (про що ми скажемо пізніше), коли можна було відносно швидко, хоча й не безболісно, через прийняття нової віри утвердитися практично врівень з

самим візантійським імператором як на внутрішній, так і на європейській політичній арені. Як стратегічно мислячий політик, він розробив план поетапного посилення Києва і перетворення Русі на «рівню серед рівних» в сім'ї європейських народів, і вже від нього не відступав. Його справу продовжили найбільші державники серед князів київської династії – Ярослав та Володимир Мономах. Уточнимо задля ясності термінології: тут і в подальшому ми вживаємо терміни «план Володимира», «план Ярослава» і т. ін. задля спрощення тексту та за давньою звичкою літописців, а за ними і істориків персонізувати владу. Звичайно, слід розуміти, що вдалі політичні програми та комбінації і тоді, і тепер розроблялися лідерами за участю найближчого оточення з представників військово – політичної, а згодом і релігійної та економічної еліт, з урахуванням агентурних даних з різних джерел, європейського історичного досвіду і так далі.)

Звичайно, нова віра укріплювалася і ширилася на наших теренах поступово. Тривалий час, як відомо, по всій території Русі співіснували різні варіанти двовір'я, край яким поклати монгольська навала. Взагалі можна сказати, що впродовж цих кількох століть слов'янський етнос адаптував християнське врівнення до тисячолітньої язичницької віри батьків, багатого елементів якої ми досі спостерігаємо в народній традиції, а деякі фрагменти слов'янської міфології вдало «вбудовані» в наш християнський світогляд.

Крок другий. «Київська ідея», і **крок третій.** Використання києворуськими елітами Кирило-Мефодіївського спадку.

Ці два кроки, які були поетапно реалізовано київськими політичною, військовою та релігійною елітами, нероздільні в просторі і часі, тому, на наш погляд, їх недоцільно подавати окремо, а методологічно більш вірно розглядати саме за етапами реалізації задуму по перетворенню Русі на новий європейський центр впливу.

Навернення до «істинної віри» домінуючих у слов'янському світі сусідніх народів Константинополь вважав однією з найбільших історичних і політичних перемог. Це підтверджується подальшого ідеалізацією образу Володимира, як і іншої культурної фігури слов'янського світу – болгарського царя Бориса у церковній літературі і пропаганді аж до надання їм у підсумку статусу святих. З візантійської точки зору навернення «диких язичників» означало їх васалітет, визнання Імператора та Вселенського патріарха єдиними справжніми отцями та господарями православного світу. Це не могло задовольнити ні Бориса, ні, 118 років по тому, київського князя Володимира. Єдиновір'я і «своя» як мінімум автокефальна церква потрібні були обом прагматичним політикам насамперед для укріплення влади, централізації важелів економічного і політичного впливу навколо своїх столиць та посилення міжнародного авторитету. Вони цілком природно прагнули обернути процес християнізації на свою користь: політичні вигоди та «високі прагнення» Візантії по поширенню віри Христової на весь досяжний світ для них були зрозумілими, але безкінечно далекими. Тому, хоча обидва володаря в подальшому пішли дещо різними шляхами, але методи у політичній грі з Константинополем використовували схожі. [19]

Князь Володимир, розуміючи вагу і наслідки релігійної реформи, приголомшливу силу самого факту директивного прийняття нової віри, залишив її наостанок в ряду своїх перетворень. Першим чином слід було сформулювати силу, на яку можна було б опертися за будь-яких обставин, яка б буквально мислила синхронно з керівником держави. Тому, як і Борис Болгарський, він почав свою княжу діяльність із військової реформи [20]. Створивши віддану військовою еліту, пройшовши разом з нею етап «збирання земель» – низку

походів, направлених на розширення меж держави та укріплення її кордонів, він приступив до створення з вже перевірених боями кращих представників військової еліти свого апарату управління, тобто нової верхівки еліти політичної. Задля цього була проведена адміністративна реформа – ліквідовані плеємні княжіння, керівниками удільних князівств ставали призначені князем управління. Зробити це було непросто, враховуючи опір на місцях та традиції слов'янської « військової демократії», при якій сотні років співіснували народне віче і виборний князь. Роздаючи землі «ближнім боярам» та дружинникам – однодумцям, князь водночас поширював свою соціальну базу в регіонах та економічно посилював нову політичну еліту, яка перетворювалася на військово-феодалну. Після цього було проведено економічну/ податкову та судову реформи [5, с.111-112;20], задум, сенс і час проведення яких тісно переплетені між собою, і лише тепер князь приступив до реформи ідеологічної, ядром якої була реформа релігійна[20].

Як бачимо, Володимир розумів, що для досягнення максимального успіху свого комплексного задуму, з Візантією краще розмовляти, використовуючи вагомі політичні і військові аргументи, і тільки після всебічного зміцнення власної держави. Середньовічні традиції поважати сильного були цілком прийнятними для князя, який сам все своє життя діяв саме з позиції сили. Після тривалих міркувань, глибоко вивчивши суть питання, що відображено в багатій фольклорній та літописній традиції у вигляді окремої легенди про «випробування вір», Володимир склав сміливий план по піднесенню свого (а, значить, і державного) авторитету на небувалу височину майже врівень з візантійською, і чекав найбільш вигідних обставин для його реалізації.

Такі обставини склалися на початок 988 року. Після блискучого періоду правління Іоанна Цимісія та Нікіфора Фоки імперія дісталася синам імператора Іоанна – Василю та Костянтину, молодим людям, що відразу по смерті батька (10 січня 976р.) зіткнулися з низкою зовнішніх і внутрішніх проблем. Тривале і потужне повстання полководця Варди Скліра, до якого згодом приєднався і надісланий для придушення повсталих Варда Фока, який, до того ж, проголосив себе імператором; розгром імператорської армії на чолі з Василем II повсталими болгарами у 986р.; економічна криза, землетруси і пошесті – всі ці лиха навалилися на Візантію саме в десятиліття зближення імперії з Руссю. Останньою краплею, що робила катастрофу майже неминучою, стала успішна військова кампанія передового загону Варди Фоки на чолі з полководцем Дельфіною ранньою весною 988р., коли перед імперією постала реальна загроза облоги столиці, і бої точилися в 70 кілометрах від Золотих воріт. Візантійській державі в умовах, що склалися, просто не було звідки чекати військової допомоги, крім як з боку Русі, і ніхто б її, крім Володимира, не надав – кордони були оточені повсталими або ворожими народами.[5]

За кілька років до піку кризи, оцінивши ситуацію навколо і всередині Візантії, князь Володимир восени 986р. розпорядився розпочати переговори з Василем II щодо прийняття християнства [2] і негайно вирушив в похід на візантійську фортецю Корсунь, яку після тривалої облоги (про що існує окрема літописна легенда) взяв і демонстративно пограбував.

На цьому етапі реалізації Володимирового плану слід зупинитися детальніше. Чому для демонстрації м'язів було обрано фортецю на периферії імперії? І чому князь, за героїчним прикладом попередників, не рушив прямо на Константинополь, тим більше, що сили останнього на даному витку розвитку імперії було майже вичерпано? На наш погляд, причин було кілька:

- Так, Корсунь(Херсонес) – це стародавня еллінська окраїна, але, водночас, і улюблена перлина Візантії на Чорному морі, ключ від торговельних, військових і дипломатичних операцій в регіоні. Саме тому фортеця мала такі укріплення і такої якості гарнізон, що скорився всій загартованій силі Володимира лише після дворічного опору. Але демонстрація сили відбулася, і воєнну перемогу Русь здобула. Константинополь зрозумів втрату Корсуня як спробу зазіхнути на все Причорномор'я разом з численними колоніями та епархіями;

- З точки зору Київського князя як представника славної варязької династії Рюриковичів, Причорномор'я спокон віку було «мисливським угіддям» і територією економічної та демографічної експансії Київської держави, тобто це була і окраїна Володимирових володінь також. За тогочасною етикою еліти, він просто прибирав до своїх численних надбань ще одну цінну нерухомість, немов промовляючи її старому хазяїну: «Не хочеш втрачати – спробуй, забери. Або поторгуюсь». Саме політичний торг, на нашу думку, був метою князя. Як ми знаємо, торг дійсно відбувся і в обмін на повернення фортеці князь отримав кровне родство з імператором (принцеса прибула на чолі численної делегації разом з митрополитом і єпископами, що уповноважені були вести переговори, а потім організувати процедури хрещення Володимирового війська і ближніх бояр, княжого шлюбу і підписання угоди про військово допомогу з боку Русі.) [2] Отже, князь здобув повну політичну перемогу разом з хрещенням, після чого сумлінно виконав всі пункти угоди. Шість тисяч руських воїнів внесли перелом у хід війни Візантії з опозицією, і з моменту розгрому військ Дельфіни під Хрисополем справи імперії неухильно пішли на краще [2].

- Крім воєнного значення, Корсунь мав особливий релігійний статус. І це, з нашої точки зору, також вагома причина для захоплення саме цього об'єкту. Зважаючи на древню історію місцевої християнської громади та традиційно високу інтелектуальну якість сильного і незалежного корсунського священства, яке не боялося вступати в релігійні диспути з самим Константинополем, Володимир мав надію і охреститися тут (не ідучи, як Ольга, на уклін до Царьграду), і згодом запросити до Києва на служіння частину блискуче підготовленого у справі навернення язичників місцевого релігійного осередку. Обидва завдання князь успішно виконав.

- Але найголовнішим після хрещення здобутком корсунської епопеї, з нашої точки зору, були мощі святого Климента, які Володимир ніби «випадково» вивіз до Києва разом з місцевим священством, золотом і принцесою могутньої імперії.

На нашу думку, це була «спланована удача»: князь, що розраховував політичну гру на кілька кроків наперед, мабуть, уже на етапі планування походу мав деякі ідеї щодо подальшого використання цієї християнської реліквії надзвичайної ваги і сили. Св. Климент, апостол від сімдесяти і четвертий Папа римський, друг та учень св. Апостола Петра, відбував у Корсуні заслання за імператора Траяна(98-117рр.) і загинув тут мученицькою смертю: не припиняючи проповіді навіть в кам'яноломнях, він став популярним не тільки серед каторжників, але і середовищі вільних громадян, тому його за вказівкою з Риму втопили в ста метрах від берега, прив'язавши до якоря галери. Цей святий однаково шанувався і Римом, і Константинополем, а в Західній Римській імперії вважався ледве не головним. Володимир та його оточення, вочевидь, були прекрасно поінформовані про ту добру службу, яку зіграли для справи слов'янських першопросвітників св. Мефодія і Кирила мощі св. Климента у виконанні їх нелегкої місії в Моравії, а згодом і у Римі. Ці мощі вони «чудесним чином отримали», перебуваючи з пастирською місією в Корсуні. Частину з них

вони взяли з собою, коли їх згодом було направлено на Захід на запрошення моравського князя, і ця реліквія справді творила дива, відкриваючи всі шляхи для ворожих, здавалося б, православних агентів впливу по всій Європі аж до самого Ватикану. Повернувши реліквію Святому престолу, Мефодій і Кирил не тільки отримали папське покровительство (і неодноразове заступництво), а й увічніли згодом свої імена у західному пантеоні святих (на православному Сході їх цілком заслужено по їх справах вважали святими ще за життя). Тут Володимир використав кирило-мефодіївський спадок дещо з незвичного боку: він перетворив одну з найбільших церковних реліквій на своєрідний ключ до держав і Сходу і Заходу Європи, і до власного народу.

При реалізації «Київської ідеї», тобто перетворенню своєї столиці не тільки на політичний, а і на духовний центр всіх слов'ян православного обряду, Володимир задумав побудувати головний храм країни – Десятинну церкву в центрі тогочасного Києва і відразу наділити її надзвичайною духовною силою, зробити місцем тяжіння для майбутньої пастви. Для цього він і використав мощі св.Климента, розмістивши їх у одному з вітарів кафедрального собору. Це був справді геніальний хід: реліквія такої сили не тільки піднесла авторитет храму в Європі (вражені німецькі посланці називали Десятинну церкву не інакше, як храм св.Климента), а і породила надзвичайно популярний в народі культ. До Києва потягнулися перші паломники, зріс авторитет князя, а в глибинній масовій свідомості назавжди закарбувався образ Першохраму – Церкви св. Богородиці Десятинної, «матері всіх церков». Водночас цей храм нагадував пастві про всебічну підтримку княжої державою Церкви загалом, як відтепер незмінного її атрибуту: десята частина державних прибутків відраховувалася з часів Володимира на будівництво храмів та потреби церкви. Поряд з військовою і політичною почала формуватися еліта релігійна. В цей період вона поповнювалася кадрами, що були підготовлені у Візантії – не тільки греками, а і болгарами, сербами, македонцями, які розмовляли єдиною з Руссю праслав'янською мовою. Вони покликані були заповнити серйозну прогалину, що спостерігалася у руському державному будівництві – забезпечити конструювання власної ідеології. Ці люди, хоча і близькі до русичів ментально, були в масі своїй носіями швидше імперської візантійської традиції, і проблема вирішилася дещо пізніше, з початком підготовки власних, патріотично налаштованих кадрів з числа церковної еліти, тобто на другому етапі реалізації «Київської ідеї».

Цей етап масштабного плану еліт по перетворенню Києва на духовну столицю слов'янства випало втілювати в життя сину і однодумцю батька князю Ярославу (Володимир помер 1015р.). І якщо перший передусім був талановитим політиком-практиком, воїном і урядовцем, то другий виявив надзвичайні здібності як мислитель, організатор і дипломат, хоча війни не цурався, як кожний середньовічний володар. Прекрасно розуміючи переваги обраного Руссю «м'якого» східного варіанту віри у порівнянні з більш жорстким і догматичним католицизмом, він розвернув «Київську ідею» у найбільш виграшний бік, задумавши подальшу розбудову столиці як «Нового Єрусалиму», Святого міста для слов'янських народів, тим самим завершуючи ідеологічно формування нового європейського центру впливу з Києвом на чолі. Серцем задуму повинен був стати новий храм св. Софії Київської, де кожен камінь, кожне графіті є сама історія нашої держави. Будівництво собору було розпочато 1037 р. і завершено до 1050р. («верхньої дати написання «Слова...» митрополита Іларіона) [21]. І хоча ззовні Софія – це зменшена копія собору

св. Софії в Константинополі, де діяла кафедра Вселенського Патріарха, середині – це зовсім інший за змістом храм.

Оскільки Київ з самого початку задумувався авторами «Київської ідеї» як місто-святиня, швидко будувалися сотні церковних споруд, кожна з яких була неповторна, але чітко вписувалася в основну архітектурну і символічну доміанту – Ярослав сміливо і наполегливо дійсно будував Новий Єрусалим. За його князювання в 60-тисячному Києві діяло 400 церков [22, с.31], тобто, за нашими приблизними підрахунками (якщо брати в середньому чисельність кліриків кожного храму у 20 осіб), кожен сьомий киянин був пов'язаний з Церквою професійно [23]. Таку кількість кадрів могли забезпечити лише власні церковні школи, потрібні були бібліотеки, переписчики церковних книг та викладачі. Тут політична і церковна еліта на повну потужність включила всі свої можливості: Церква масштабно використовувала апробований в інших слов'янських державах Кирило-Мефодіївський спадок (поширювала обидва варіанта абетки, переклади слов'янською Євангелія та Псалтиря, літературну слов'янську мову, велику кількість перекладів і авторських праць учнів Солунських братів та ін.), князь щедрою рукою виділяв кошти на масштабне будівництво, іконописні майстерні і надзвичайно дорогі на ті часи матеріали для розпису та внутрішнього оздоблення церков. Денно і нічно працювали переписчики класичних зразків античної та візантійської літератури, запрацювала княжа бібліотека. Золото й коштовності, які надходили в казну країни, витрачалися на оздоблення книг та позолоту куполів.

Поступово вимальовувався образ міста-храма, «що виникає із зосередження храмів. В цьому місті був свій вітар – собор Святої Софії. А в цьому соборі-своя Свята Святих: зображення Оранти» [24]. Монументальна мозаїка Оранти у центральній апсиді та напис грецькою над нею завершують ототожнення міста з Пресвятою Богородицею: «Бог посереде его, и не подвижется, поможе тему Бог утро заутра...» (церковнослов'янськ.), що є фрагментом 45 Псалому, де автор звертається до Єрусалимського храму [25].

Продовжуючи паралелі з Єрусалимом, князь та Церква поставили неподалік собору Хрест (адже Єрусалим був містом Храму та містом Животворящего Хреста). Завершуючи комплексний задум, Ярослав звів Золоті ворота з надвратною церквою Богородиці, на які було покладено ті ж функції, що в Єрусалимі – служіння справі воз'єднання неба і землі [25].

Національна релігійна еліта швидко зростала кількісно і якісно за рахунок місцевих талантів, відданий вірі, князю і граду Києву – новій християнській столиці. З їх числа вишшов і перший руський митрополит Іларіон, якого ще простим священиком маленької церкви у Берестовому під Києвом князь помітив і наблизив до себе. Близкучий автор і проповідник, саме обрання якого означало поступову автономізацію Руської церкви від Візантії, друг і сподвижник князя, він не тільки був його співавтором у розробці «Київської ідеї» та «Судебника», а і дав суспільству у своїх пастирських проповідях та літературних творах те, чого йому так не вистачало – державну ідеологію. У своїй фундаментальній та багаторівневій праці «Слово про закон і благодать» він, в тому числі, вагомим митрополичим словом освятив і благословив велике місто та князя київського: «Вручив народ твій и місто твоє всеславній Богородиці, скорою на поміч християнам. Їй же і церкву на Великих вратах поставив во ім'я першого господського свята, святого Благовіщення. І те, що пророкував архангел діві, буде і граду сьому. Бо в ній: «Радуйся, обрадувана, Господь з тобою!» [Лк.1,28], до граду ж «Радуйся, благовірний град, Господь з тобою!» [21, пер. з церковнослов'янськ. авт]

І хоча до Іларіона, і деякий час після нього Константинополь постачав на місце київського митрополита грецьких кандидатів, вже у 1051р. почалося будівництво Печерської обителі (пізніше – монастиря, а згодом Лаври), що стало завершальним акордом у написанні Київської симфонії. Могутній і славний у православному світі монастир став провідним інтелектуальним центром держави і з успіхом готував кадри вищих церковних посадовців. Тільки у XI- XIIст. (до Мономахового князіння включно) він дав релігійній еліті 20 єпископів, десятки книжників і авторів концептуальних церковних творів та літописів, в тому числі таких знакових для української історії фігур, як св. преподобний Феодосій Печерський і Нестор Літописець. Сам спосіб життя іноків, повний відречення від спокус світу, велика кількість видатних особистостей, що прославили Лавру у віках, аскетизм келій і велич церковних споруд зробили Печерські пагорби справді святим місцем, і завершили образ Києва як міста-храма. Відтепер ріки паломників, які потяглися в Київ зі всієї Русі та інших східнослов'янських держав, могли з повним правом сказати: «сходити в Київ – наче сходити в Єрусалим».

З приведеної вище аргументації щодо вирішальних кроків киеворуських еліт по планомірному перетворенню Київської Русі на новий європейський центр впливу та формуванню державної ідеології, можна зробити кілька висновків:

- На наш погляд, Володимир блискуче реалізував грандіозний задум по прийняттю нової віри з Візантії – не тільки без втрат для своєї країни, пов'язаних з неминучим, з точки зору Константинополя, васалітетом, а вийшов з цього процесу як господар, рівний імператору, а його країна – як серйозна сила, здатна впливати на перебіг європейських подій. У князя тепер були розв'язані руки для вирішення нагальних внутрішньополітичних проблем, і могутній інструмент для цього – нова віра і нова опора : освічена релігійна еліта, що несла в маси не тільки слово Боже, а і державні ідеологічні принципи.

- Характеризуючи церковну еліту як « третю силу», що постала поряд з елітою політичною (князем та боярами, феодалами-васалами), та військовою (воеводами, княжою дружиною), зазначимо , що до людей Церкви, що управлялися нею, ввійшла значна частина населення[26]. Митрополит, єпископи та їх уповноважені навіть судили всю цю масу за церковними канонами, а не тільки за місцевими звичаями: Номоканон(Кормча книга), успішно співіснував з «Руською правдою» Ярослава. Елітою, звичайно, вони не були, і не вони визначали шлях руської церкви, хоч і працювали на загальну ідею.

До релігійної еліти ми б віднесли представників трьох категорій: вищого духовенства на чолі з митрополитом та радою єпископів; державно-церковних ідеологів та політтехнологів, роль яких виконували авторитетні ченці-книжники; освічених та ідейно підготовлених літописців, що іноді брали на себе право власного погляду на історичний і політичний розвиток країни (Нестор Сільвестр, автор « Слова о полку Ігоровім» та ін..) Перші забезпечували взаємодію зі світською владою, співпрацю у формуванні та впровадженні базових ідей (в тому числі «Київської»); другі генерували ці ідеї, пропонували шляхи їх впровадження; треті забезпечували історико-політичну оцінку та зв'язок поколінь, вимальовуючи смислові лінії розвитку держави.

- Показуючи етапи впровадження елітами в життя «Київської ідеї» та формування образу Святого Києва, ми спробуємо розкрити глибинний зміст вдало реалізованого плану по перетворенню цілого міста на духовний, насамперед, центр Східної Європи, куди б тягнулися люди з усіх слов'янських земель. Чому саме побудову «Нового Єрусалиму» вибрали автори задуму?

Москва, наприклад, пішла іншим шляхом: з цього міста століттями старанно ліпили «Третій Рим», а це зовсім інша світоглядна парадигма. Рим бачиться, передусім, як символ могутньої імперської влади, а вже потім як духовна столиця. При цьому світська влада має беззаперечний пріоритет, при ній влада церковна служить важливим, впливовим, але все ж помічником – посилює її міць через проповідь страху і покорі.

Київська ідея інша – тут з самого початку держава і церква йшли пліч-о-пліч, підтримуючи і допомагаючи одна одній. Якщо філософія Риму, Москви, Лондону чи Берліну – це філософія розуму, то світобачення Єрусалиму і Києва йде від серця. І лише Константинополю вдалося вдало поєднати обидві парадигми...

Всі ці кроки виконані були планомірно, наполегливо, в короткий історичний період, вони виявилися успішними і мали надзвичайно позитивні наслідки для розвитку Київської держави. Поряд з іншими кроками , вони дозволили перетворити Русь на могутню та впливову європейську державу, а Київ – не тільки на політичний , адміністративний, та економічний центр Європи, а і на одне з небагатьох святих, «намоленних», як кажуть в народі, місць на Землі, духовну столицю слов'янства.

Список використаних джерел

- 1.Б. А. Рыбаков Первые века русской истории, «Наука», 1964, 238 с.
- 2.М. Брайчевский Утверждение христианства на Руси – К.: Наукова думка, 1989. – 296 с.
- 3.О. Прицак Походження Русі: в 6 томах. – К., 1997. – Т. 1. – с.547
- 4.М. Грушевський Історія України-Руси. В 11т. – Т.1. – К., 1991. – 648 с.
- 5.Д. Оболенский Византийское содружество наций; Шесть византийских портретов. – М.: Янус-К, 1998. – 655 с.
- 6.Л. Гумилев Древняя Русь и Великая Степь. – М.: Эксмо, 2007. -864 с.
- 7.В.Н. Татищев История российской. М.-Л., 1962. – Т.1, с. 117, 208
- 8.Історія релігіїзнавства/ А.Колодний(ред.) – К., Український Центр духовної культури, 1996. – Т.1: Дохристиянські вірування; Прийняття християнства – К.: Український Центр духовної культури. 384 с.
- 9.А. Дворкин Очерки по истории Вселенской Православной Церкви. – Нижний Новгород: Издательство Братства во имя св. Александра Невского, 2003. -816 с.
- 10.Н.М. Никольский История Русской церкви. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1995. – 448 с.
- 11.А.Юдин Русская народная культура. Христианизация Руси и возникновение двоеверия, [режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Udin/12.php]
- 12.Повесть временных лет / Подг. текста, перев., вступит. ст. и коммент. Д.С.Лихачева – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1996, с.204, 205
- 13.Э.А. Симонович О культовых представлениях населения юго-западных областей СССР в позднеранний период// СА. – 1978. – №2.
- 14.Э.А. Симонович Памятники Черняховской культуры степного Поднепровья// СА. – 1955. – Т.24. с.309-310
- 15.Const. Porph., VM, p. XСХII
- 16.Phot.Ер.-Р.178 незалежної України, коли і церковна наука, і авторитетні українські та російські дослідники по-новому переосмислюють роль і значення Києва у нашій новій історії.
- 17.В.Ричка, д. і. н. Між християнськими Сходом та Заходом. Київська Русь у міжцивілізаційному діалозі // Дзеркало тижня, №13(541) 9-15 квітня 2005 р.

18. Ипатьевская летопись// ПСРЛ. – 1962. – Т.2.
19. І.А.Мельничук Деякі паралелі у прийнятті християнства Болгарським царством та Київською Руссю.-Зб. наукових праць «Волинські історичні записки».- Житомир, 2011, Т.6, с.22-29
20. Б.А.Рыбаков Киевская Русь и русские княжества XII-XIV в. – М., 1982, с.362-367.
21. Слово о законе и благодати митрополита Илариона./ Подг. текста А.М.Молдована // Библиотека литературы Древней Руси. – Т.1. -СПб., 1997.-С.26-61.
22. Історія України: Навч. посібник //за ред. Б.Д.Лановика – К. Т-во «Знання».-574с.
23. Мельничук І. Внесок Києворуської релігійної та політичної еліти у формування образу Святого Києва. – Історія релігій в Україні. Науковий щорічник., Кн.І., Львів, 2010, с.596-602.
24. Володимир, Митрополит Київський і Всієї України Предстоятель Української Православної Церкви . Пам'ять про Новий Єрусалим: Київська традиція (Слово про Київ на відкритті ІХ Міжнародних Успенських читань «Пам'ять і надія: горизонти та шляхи усвідомлення») [Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/uk/node/5692>]
25. Епископ Переяслав-Хмельницький Александр (Драбинко) Киев – Новый Иерусалим. К очеркам о киевской градософии. Доклад на ІХ Международных Успенских Читениях «Память и надежда: горизонты осмысления и пути осознания», Киево-Печерская Лавра, 27.09.2009 [Режим доступу: <http://old.rusk.ru/st.php?idar=325647>]
26. Любавский М. Лекции по древней русской истории до конца XVI века. Лекция восьмая, с.5 – 4 изд. – Изд-во «Лань», 2000.

Мельничук І.А. Решаючі шаги киеворусских элит по преобразованию Киевской Руси в новый европейский центр влияния и формированию государственной идеологии

Исследование рассматривает решающие шаги киеворусских политической, военной и религиозной элит по поэтапному преобразованию Киевского государства в новый европейский центр влияния и формирования собственной идеологии. Проводится историко-политический анализ этого процесса.

Ключевые слова: элиты, христианство, идеология, Киев.

Melnichuk, I.A. The decisive steps of Kyiv-Russish elites on the way of step-by-step transformation of the Kyiv Rus into European centre of influent and forvation of the national ideology

The investigation considers the decisive steps of Kyiv-Russish political, military and religious elites on step-by-step transformation of Kyiv state into a new European centre of influence and formation of its own ideology. The historical and political analyses concerning this process are held.

Key words: the elites, Christianity, ideology, Kyiv.